Member since 2019
JM14482

Studia i rozprawy

Justyna Sztobryn-Bochomulska*

Refleksyjno-egzystencjalny wymiar tanatopedagogiki obszarem wspierającym rozwój człowieka

Abstrakt

Artykuł przedstawia problematykę tanatopedagogiki jako względnie nowego obszaru badań pedagogicznych. Główny akcent rozważań został położony na jej filozoficzny charakter i możliwości wsparcia współczesnego człowieka w przezwyciężaniu lęku egzystencjalnego związanego ze śmiercią. Jej obecność w pedagogice wydaje się coraz bardziej konieczna ze względu na jej całożyciowy charakter, konieczność przeciwstawienia się lękowi przed śmiercią tuszowanemu przez popkulturę, a przede wszystkim ze względu na możliwość przemiany duchowej, która może dokonać się w procesie wychowania.

Słowa kluczowe: pedagogika, filozofia wychowania, tanatopedagogika, lęk przed śmiercią.

The Reflective-Existential Dimension of Thanatopedagogy an Area Supporting Human Development

Abstract

The article presents the issue of thanatopedagogy as a relatively new area of pedagogical research. The main emphasis of the discussion is placed on its philosophical character and the possibilities of supporting contemporary man in overcoming the existential fear of death. Its presence in pedagogy seems to be increasingly necessary because of its lifelong character, the need to confront the fear of death hidden by pop culture, and, above all, the possibility of a spiritual transformation that can take place in the process of education.

Keywords: pedagogy, philosophy of education, thanatopedagogy, fear of death.

* Uniwersytet Łódzki.
Artykuł otrzymano: 23.11.2020; akceptacja: 23.02.2021.

https://doi.org/10.18778/2450-4491.12.09

Namysł nad ludzkim życiem, jeśli jest pełny, zaprowadzić musi nas do refleksji o śmierci. Konieczność zmierzenia się z jej istnieniem zawsze budzi lęk egzystencjalny, z którym ludzie borykają się na co dzień. „Myślenie i mówienie [o śmierci] jest do tego stopnia osnute lękiem, że niekiedy uważa się go za jedyny przejaw ustosunkowania się człowieka do problemu własnego przemijania" (Stochmiałek 2015: 128). Postawa wobec śmierci jako przedmiot dociekań naukowych pojawia się między innymi w pracach filozoficznych, psychologicznych i również pedagogicznych, a refleksja nad znaczeniem tych postaw jest często tak samo skrajna jak samo zagadnienie śmierci.

W poniższym artykule rozważania nad lękiem wobec śmierci stanowić będą punkt wyjścia do namysłu nad tym, jak świadomość śmiertelności może wpływać na człowieka. Następnie zostaną przybliżone założenia tanatopedagogiki – nauki zajmującej się wspieraniem postawy człowieka wobec śmierci. Refleksja tanatologiczna ma również swoje korzenie w filozofii egzystencjalnej, z którą powiązana została filozofia wychowania.

Lęk przed śmiercią

Lęk przed śmiercią jest uczuciem napięcia, stale – choć w różnym natężeniu – towarzyszącym człowiekowi. Badacze wywodzący się z nurtu egzystencjalnego „uznają lęk za nieodłączną cechę życia człowieka, bowiem towarzyszy mu on przez całe życie, osiągając swe *apogeum*, w śmierci" (Makselon 1988: 12). Józef Makselon wyróżnia trzy obszary lęku przed śmiercią. Pierwszy to taki, który dotyczy samej istoty śmierci i związanej z nią utratą własnego ja. Druga perspektywa odczuwania lęku przed śmiercią uwarunkowana jest wizją czy też realnym zagrożeniem utraty bliskich. Ostatni obszar dotyczy odczuwania lęku przed śmiercią w wymiarze globalnym, czyli związany jest z obawą o umieranie świata. Podyktowany jest on wstrząsającymi wydarzeniami współczesności, jak zagrożenia ekologiczne, nuklearne czy wojenne (tamże: 17). W związku z powyższym o lęku przed śmiercią mówi się, że jest on złożony i obejmuje nie tylko lęk przed umieraniem, ale też inne oscylujące blisko tego stanu i dotyczące lęku przed skutkami śmierci, lęku przed przedwczesną śmiercią, lęku przed nieznanym, lęku przed zmarłym czy lęku o bliskich, którzy pozostaną przy życiu i in. (tamże: 17–19; Łukaszewski 2011: 31–32)[1].

Lęk sam w sobie jest zjawiskiem powszechnym, oddziałującym na życie ludzkie w różnym stopniu i obejmujący niemal wszystkie jego aspekty. Obawiamy się wielu rzeczy, wśród nich również takich, które istnieją tylko potencjalnie, a które być może nigdy nas nie spotkają – lękamy się o własne bezpieczeństwo, o zdrowie,

[1] Szeroko ujęte opracowanie lęku przed śmiercią – lęku tanatycznego – znaleźć można w pracy: Binnebesel (2017).

o przyszłość. Lęk przed śmiercią jest inny, nie jest on bezprzedmiotowy – a sama śmierć nieunikniona (Ziemiński 2014: 190). Inną cechą, która sprawia, że do śmierci odnosimy się z obawą, jest fakt jej niepoznawalności. Nie mamy i nie możemy mieć wiedzy, czym jest śmierć jako doświadczanie. Ta trudność zrozumienia jej – obok nieuchronności – wpływa na ludzką egzystencję w sposób kardynalny.

Lęk tanatyczny (przed śmiercią) definiowany jako „nieprzyjemny stan emocjonalny związany z egzystencjalnym doświadczaniem swojej śmiertelności, siebie i osób bliskich, jak i przemijalności otaczającej rzeczywistości" (Binnebesel 2017: 65) jest zjawiskiem naturalnym (Freud za: Sękowski 2019: 22). Lęk ten trzeba więc uznać za stan, który przynależy do ludzkiej egzystencji i nie sposób się od niego uwolnić. W tym kontekście należałoby wnioskować, że człowiek jako jedyna istota świadoma swojej śmiertelności skazana jest na odczuwanie lęku i życie nim naznaczone. Jest to założenie prawdziwe jednak niepełne, ponieważ – jak pokazują badania psychologiczne – większy wpływ na ludzkie życie niż sam lęk ma stosunek do tego lęku, a co za nim idzie i do śmierci. Herman Feifel już w latach w 60. ubiegłego wieku postulował, że wypieranie problematyki śmierci skutkuje neurotycznym lękiem, a pełen rozwój człowieka wymaga większego oswajania z tym zagadnieniem (Sękowski 2019: 45). Niekonfrontowanie się z tym lękiem, wypieranie go poza świadomość wpływa na jednostkę dezorganizująco. W psychologii egzystencjalnej uważa się, że wszelkie dysfunkcje psychiczne u człowieka dorosłego biorą się właśnie z niego (Łukaszewski 2011: 20). Jednocześnie podkreśla się, że właściwy stosunek do śmierci jest istotnym elementem pełnego i zdrowego ja[2].

Akceptacja śmierci

Na gruncie badań psychologicznych istnieje wiele teorii, które wyjaśniają, w jaki sposób człowiek radzi sobie z lękiem przed śmiercią i jak te mechanizmy wpływają na jego życie[3]. W literaturze przedmiotu interesujące studia teoretyczne i kliniczne dotyczące postaw wobec śmierci na tle faz cyklu życia człowieka przedstawił Marcin Sękowski (2019). Badania swoje przeprowadził w oparciu o teorię psychospołecznego rozwoju ego. W pracy zostało wyróżnionych pięć postaw, są to: neutralna akceptacja, która wyraża się poprzez przyjmowanie śmierci jako naturalnego etapu życia; celowościowa akceptacja, którą charakteryzują się osoby wierzące w życie pozagrobowe oraz ucieczkowa akceptacja, która cechuje osoby postrzegające śmierć jako sposób ucieczki od problemów i własnego cierpienia. Te trzy postawy należą do grupy postaw akceptujących śmierć – choć nie wszystkie są postawami afirmującymi życie. Kolejne dwie z pięciu wyróżnionych są postawami nieakceptującymi i należą do nich: opisany powyżej lęk przed śmiercią oraz unikanie śmierci

[2] Stanowisko to prezentują m.in Irvin Yalom czy Viktor Frankl (Sękowski 2019: 33, 45 i nast.)

[3] Przegląd problematyki postaw wobec śmierci znajduje się w badaniach Marcina Sękowskiego (2019). Charakter i objętość artykułu nie pozwalają rozszerzyć tego wątku.

wyrażane poprzez stronienie od myślenia i od rozmawiania o niej. Postawa lękowa, unikająca, jak i ucieczkowa postawa ku śmierci określane są jako „nieadaptacyjna triada". Autora badań interesowało, czy i jak wybrane psychospołeczne zmienne podmiotowe[4] wiążą się z postawą wobec śmierci w kolejnych fazach cyklu życia (tamże: 68–69).

Uzyskane wyniki badań (tamże: 224–225) pokazały, że istotnym czynnikiem wpływającym na nasilenie lęku przed śmiercią oraz zaprzeczania śmierci nie jest wiek, a jakość funkcjonowania psychospołecznego, poziom adaptacji i dojrzałości psychicznej. Natomiast neutralna akceptacja śmierci, gdzie śmierć postrzegana jest za naturalną i nieuniknioną część ludzkiego życia, wzrasta wraz z wiekiem. Jej niski poziom w fazach średniej i późnej dorosłości „wydaje się wyrażać zakłócenia normatywnego procesu rozwoju ego oraz niezdolność do doświadczenia żałoby, towarzyszącej uznaniu podstawowego faktu życiowego, jakim jest nieuchronność śmierci" (tamże: 224). Całościowa akceptacja śmierci wyrażająca się w wierze w życie pozagrobowe nieznacznie wzrasta od okresu adolescencji, malejąc w okresie późnej dorosłości. Z prezentowanych badań wynika, że postawa ucieczkowej akceptacji śmierci w okresie od adolescencji do wczesnej dorosłości wykazuje tendencję wzrostową, natomiast w drugiej połowie życia tendencja ta wyraźnie się nasila, co wytłumaczyć można w kategoriach godzenia się ze śmiercią. W fazach schyłkowych życia należy uznać to za element rozwoju psychospołecznego mający znaczenie dla potencjalnej satysfakcji z życia.

Na podstawie danych – szczególnie dotyczących postawy lękowej, unikowej i neutralnej, bo te są istotne dla rozważań w tej pracy – można wnioskować, że lęk przed śmiercią jak i inne postawy wobec niej zależą przede wszystkim od zasobów adaptacyjnych jednostki. Osoby prezentujące neutralną akceptację śmierci charakteryzują się posiadaniem silnego ego, mają sprecyzowany sens życia, są zaangażowane społecznie w różne relacje – w tym w aktywne życie intymne (tamże: 118, 150, 177, 205). Spośród wymienionych wyżej postaw tylko tej można przypisać walory rozwojowe. Zatem tanatopedagogika może być postrzegana jako ten obszar badań, który wzmacnia dążenia współczesnej pedagogiki, a w jej ramach także andragogiki.

Kulturowo-społeczny obraz śmierci

Na sposób pojmowania śmierci, rozumienia jej fenomenu, akceptowania jej istnienia czy strategię reagowania na nią niewątpliwie ma wpływ kultura i procesy społeczne, w których wychowuje i socjalizuje się człowiek. Ostatnie dziesięciolecia,

[4] „Psychospołeczne zmienne podmiotowe: siły ego (nadzieja, wola, zdecydowanie, kompetencja, wierność, miłość, troska, mądrość); style obronne (dojrzały, neurotyczny, niedojrzały); osobisty profil sensu (osiągnięcia, relacje, religia, samoakceptacja, samotranscendencja, bliskość emocjonalna, uczciwe traktowanie)" (Sękowski 2019: 67).

począwszy od lat 50. ubiegłego wieku, charakteryzują się dynamicznymi przeobrażeniami cywilizacyjnymi, które w efekcie wpłynęły na stosunek człowieka do śmierci[5]. Przede wszystkim można mówić tu o kryzysie i „pornografii śmierci". Kryzys związany jest z unikaniem mówienia i myślenia o śmierci, przeniesieniem umierania z domów do szpitali czy komercjalizacją pogrzebów. Natomiast z pojęciem „pornografii śmierci" powiązać należy wzrost zainteresowania tym zjawiskiem w obszarze popkultury, np.: eksponowanie czy wręcz ekscytowanie się śmiercią w scenach filmowych, czy wykorzystywania jej symboliki w grach komputerowych (Kolbuszewski 1997). Na płaszczyźnie kulturowo-społecznej dokonało się odrzucenie śmierci w wymiarze osobowym i osobistym na rzecz uznania śmierci bezosobowej i wynaturzonej.

Sytuacja ta nie mogła pozostać bez wpływu na całokształt ludzkiego życia. Człowiek, który nie obserwuje, nie uczestniczy, nie współistnieje i nie przeżywa z innymi, staje się kimś, kto nie będzie umiał zrozumieć i odnaleźć się w rzeczywistości, której nie doświadczył. Tak też stało się w przypadku fenomenu śmierci. Agnieszka Zamarian, za Philipem Arièsem, zjawisko to nazywa nowym wzorcem śmierci – „śmierci odwróconej, [wyrażającym się w] niezdolności do pogodzenia się z koniecznością umierania; [i polegającym] na banalizowaniu śmierci oraz odrzucaniu tego wszystkiego, co o niej przypomina. [Ukazującym] się na dwóch, wzajemnie warunkujących się płaszczyznach: kulturowo-społecznej i psychospołecznej" (2017: 135).

Tak ukształtowana rzeczywistość nie sprzyja budowaniu akceptującej postawy wobec śmierci. Ponadto na sposób rozumienia jej fenomenu wpłynęła również laicyzacja społeczeństw. Odrzucenie religijności, a co za tym idzie również i możliwości wyjaśniania jej w kategoriach Opatrzności, pozbawiło człowieka wiary w życie pozagrobowe. Brak ten, niezastąpiony innym rodzajem transcendencji, może powodować zwiększenie lęku przed śmiercią. Jak wynika z badań międzynarodowego zespołu badawczego, usunięcie dialektycznego związku pomiędzy lękiem przed śmiercią a poszukiwaniem rozwiązań na drodze duchowości i religijności prowadzi do tłumienia [czy narastania] niepożądanych emocji. Ta zmniejszona zdolność radzenia sobie z lękiem egzystencjalnym może u dzieci i młodzieży rozwijać *aleksytymię*, czyli tendencję ku zubożeniu emocji (Testoni, Palazzo, de Vincenzo, Wieser 2020: 2). Dlatego obszar kształtowania i rozwijania duchowego (transcendentnego) wymiaru człowieka wydaje się być szczególnym wyzwaniem dla edukacji. Nie chodzi tu o wychowanie wyłącznie religijne, ale o danie możliwości zrozumienia życia, siebie i innych w optyce ludzkiej skończoności, co może odbywać się na drodze edukacji tanatologicznej w oparciu o jej egzystencjalny, refleksyjno-filozoficzny charakter.

[5] Szerzej na ten temat znajduje się w opracowaniach autorów: Ariès (1989), Ariès (2007), Vovelle (2002).

Wypieranie śmierci z otoczenia człowieka nie daje mu jednak poczucia panowania nad śmiercią. Jest on skazany na życie w rozdarciu pomiędzy świadomością bycia śmiertelnym a wypieraniem tej świadomości. Spostrzeżenie to w pewnym sensie nakazuje konieczność namysłu nad współczesnym modelem śmierci odwróconej i znalezienie rozwiązań, które pozwoliłyby jednostce znaleźć równowagę pomiędzy humanistycznym pragnieniem omnipotencji a biologiczną niemocą człowieka, pomiędzy pędem ku rozwojowi i kulturowemu dążeniu do nieśmiertelności a akceptacją własnej śmiertelności.

Wyzwania wobec tanatopedagogiki[6]

W kształtowaniu akceptującej postawy człowieka wobec śmierci ważną rolę odgrywa wychowanie. Obszarem, jednym z kilku, gdzie można i należy szukać wsparcia w kształtowaniu i odnajdywaniu adekwatnej postawy wobec śmierci, jest pedagogika – nauka, której przedmiotem jest szeroko pojęte wychowanie. Dzisiejsza pedagogika, to nie tylko nauka zajmująca się wychowaniem i nadzorowaniem prawidłowego rozwoju dziecka, ale przede wszystkim nauka o szerokim zakresie teoretycznym i praktycznym, w centrum której stoi holistycznie postrzegany człowiek i jego potrzeby. W ostatnich latach polscy badacze związani z naukami o wychowaniu coraz częściej zwracają uwagę na to, by w procesie wychowania nie pomijać kwestii ostatecznych, by tematów związanych z odchodzeniem nie zabrakło także w wychowywaniu dzieci oraz akcentują potrzebę wychowywania ku śmierci (Grzybowski 2009; Fabiś 2011; Binnebesel 2013; Zamarian 2015; Sztobryn-Bochomulska 2020).

Józef Binnebesel (2013) podjął próbę doprecyzowania obszaru badawczego tanatopedagogiki. W jego wykładni jest ona nauką „o wychowaniu ze świadomością śmiertelności, wpisaną w naturę bytu ludzkiego, opartą na fundamentalnej zasadzie poszanowania godności każdej istoty ludzkiej oraz nienaruszalności i apriorycznej wartości życia ludzkiego" (Binnebesel 2013: 251; Binnebesel 2017: 15). W definicji tej podkreśla się jej dwie zasadnicze przesłanki, spinające swoistą klamrą ambiwalencję ludzkiej egzystencji – trwanie życia i nieuchronność śmierci. Autor ten z krytyczną uwagą przygląda się pedagogice, która unika tematu śmierci. Napisał on, że „zadaniem pedagogiki jest nie tworzenie sztucznych bytów wychowawczych, ale działanie konkretne odpowiadające realiom życia" (Binnebesel 2013: 238), a jedyną pewną rzeczą w ludzkim jest śmierć i konieczność mierzenia się z nią.

[6] Pojęcie tanatopedagogika zostało wprowadzone przez Józefa Binnebesela (2013) i stanowi próbę usystematyzowania zagadnień związanych z edukacją do śmierci. Należy zauważyć, że rozwijająca się refleksja nad tą problematyką jest artykułowana w literaturze za pomocą takich pojęć jak tanatopedagogika (Grzybowski 2009; Binnebesel 2013); tanatologia (Makselon 2009); edukacja tanatologiczna (Fabiś 2011) kształcenie tanatologiczne (Krakowiak 2009) czy *Death Education* (Fabiś 2011), co wskazuje na potrzebę dalszych badań w tym zakresie.

Przeglądając stanowiska innych autorów z obszaru badań tanatopedagogicznych (Grzybowski 2009: 8; Fabiś 2011: 134; Zamarian 2015: 75–76), zauważyć można pewną zgodność w definiowaniu przedmiotu tej nauki, w której podkreśla się takie jej aspekty, jak:

– unikanie tabuizowania śmierci, ujmowanie jej jako naturalnego procesu, któremu podlega każda żyjąca istota;

– otwartość w mówieniu o śmiertelności człowieka – własnej i innych;

– wspieranie człowieka w doświadczaniu sytuacji granicznych;

– uznanie, że tanatopedagogika dotyczy zarówno sfery życia jednostkowego, jak i społecznego.

Autorką jednej z bardziej wyczerpujących definicji edukacji tanatologicznej jest Agnieszka Zamarian, która w ludzkim doświadczaniu śmierci widzi możliwość pełnego i wyczerpującego ukształtowania człowieka i wyraża to tak:

> Edukacja tanatologiczna, której zasadniczym celem jest budowanie zdolności człowieka do dojrzałego pojmowania śmierci (własnej i innych), w istocie swej jest formą kształtowania bytu ludzkiego, urzeczywistniania i rozwijania człowieczeństwa na drodze zdobywania określonych doświadczeń wychowawczych w zakresie fenomenu śmierci. Doświadczenia te mają prowadzić do podjęcia wysiłku rozumienia siebie (skończoności własnego bytu, dotychczasowego sposobu bycia-ku-śmierci własnej i innych) oraz świata, w którym się jest (śmiertelność innych bytów i innych możliwych sposobów bycia-ku-śmierci własnej i innych), a w konsekwencji – do swego rodzaju przemiany egzystencjalnej, będącej następstwem świadomej decyzji dotyczącej sposobu życia wobec śmierci (Zamarian 2015: 75–76).

W definicji tej wyrażona jest troska o człowieka żyjącego i kształtującego się, który ma możliwość uzyskania pełni swego rozwoju, uznając własną śmiertelność i wpisując ją w krąg własnej egzystencji.

Jak zauważa Jacek Kolbuszewski, w drugiej połowie XX w. współistniały takie zjawiska, jak wymienione wcześniej kryzys i „pornografia śmierci", ale również „renesans śmierci", który obejmował dynamiczny rozwój refleksji tanatologicznej, rozwój ruchu hospicyjnego i opieki paliatywnej[7] (Kolbuszewski 1997). Kenneth J. Doka (2015: 546–547) wymienia cztery czynniki, które w tamtym czasie wpłynęły na potrzebę urzeczywistnienia się *Death Education*. Pierwszy z wymienionych czynników dotyczył zmian demograficznych w kontekście starzejącego się społeczeństwa. W obszar drugiego czynnika – historycznego – zaliczył wydarzenia o znaczeniu globalnym, jak wzrost świadomości zagrożeń dla środowiska, światowy terroryzm, potencjalność zagrożeń nuklearnych czy pojawienie się nowych

[7] Nie bez znaczenia dla tych zmian była wybitna działalność Elizabeth Kübler-Ross (USA) czy Cicely Saunders (UK) na rzecz chorych i umierających (szerzej m.in. Sztobryn-Bochomulska 2020: 52–53). Natomiast w dziedzinie edukacji doniosłą rolę przypisać należy Hannelore Wass (Doka 2015).

chorób, które dotknęły kraje rozwinięte, np. AIDS. Trzeci obszar dotyczył „wzrostu świadomości śmierci", dzięki czemu coraz częściej dopominano się o „przywrócenie" śmierci jej naturalności, potępiając technologię, która odczłowiecza pacjentów. Ostatnim, czwartym elementem mającym wpływ na zrodzenie się potrzeby *Death Education* była kultura. Proces zeświecczenia społeczeństw zachodnich doprowadził do odrzucenia interpretacji fenomenu śmierci w wymiarze religijnym. „Edukacja do śmierci" pomagała tę pustkę wypełnić i stała się drogą do odnalezienia sensu w umieraniu i śmierci.

Powyższe źródła przyczyn kształtujących zachodnie myślenie o edukacji do śmierci w latach 60. i 70. ubiegłego wieku pozostają aktualne. Dziś w tych samych obszarach rozwijają się kolejne problemy, które nie pozostają dla człowieka bez znaczenia. Nadal trwa przemiana demograficzna populacji, która coraz bardziej natarczywie wyzwala pytania o przyszłość osób starszych. Troskę budzi jakość ich życia w kontekście bio-socjo-kulturowym, ale także ich znaczenie dla młodszych pokoleń. Mnożą się globalne zagrożenia zarówno klimatyczne, nuklearne, chorobowe (np. obecna pandemia COVID-19), ale też te wynikające z istnienia przestrzeni wirtualnej, jak np. cyberterroryzm. Rozwój medycyny, choć poprawia komfort życia pacjentów na poziomie fizycznym, to nie zawsze idzie w parze z ich dobrostanem psychicznym. Często też nauka ta staje się obszarem nowych problemów natury etycznej. Również i kultura, szczególnie w wymiarze masowym, propagująca kult młodości i sukcesu staje się źródłem niepokoju egzystencjalnego. I podobnie jak ponad pół wieku temu laicyzacja znosząca doktrynalne, religijne, transcendujące podejście do śmierci nie pomaga w zrozumieniu jej istoty. Kryzys wiary i laicyzacja pogłębiają się, potęgowane jeszcze dzisiejszymi wewnętrznymi problemami Kościoła.

Tanatopedagogika jako filozofia wychowania

Prezentacja wcześniejszych zagadnień związanych z lękiem przed śmiercią, pokazanie wpływu tego lęku na człowieka oraz zobrazowanie trudnych okoliczności społeczno-kulturalnych, w których brakuje odpowiedniego wzorca śmierci, stanowi tło do refleksji nad znaczeniem śmierci i edukacji do śmierci w życiu człowieka. Ogólne założenia tantopedagogiki zostały już przedstawione. W tej części pracy chciałabym skupić się na szerszym jej ujęciu, które pozwoli uchwycić jej relacje z filozofią wychowania.

Przytoczone wcześniej założenia tanatopedagogiki akcentujące związek ludzkiego bytu ze śmiercią jako jego elementem, którego nie można odrzucić, a wręcz trzeba oswoić, przepracować i uczynić z niego czynnik własnego rozwoju, korespondują z ideami filozofii egzystencji, filozofii, w której istota śmierci i jej znaczenie dla ludzkiego życia stanowią jeden z ważniejszych jej motywów. Odwołując się do wybranych tez Martina Heideggera i Karla Jaspersa, trzeba podkreślić, że myśle-

nie o śmierci, wplatanie jej w kontemplację o życiu nie jest zadaniem pesymistycznym, ale wręcz pobudzającym. Zmuszającym do namysłu nad tym, kim jest człowiek, skoro jest. Dla Jaspersa myślenie o śmierci jest jednoznaczne z myśleniem o życiu. W sytuacji granicznej, jaką była dla niego także śmierć, widział on element inicjujący rozwój. To dzięki świadomości własnej śmiertelności czy doświadczania śmierci innych możliwe jest przejście od życia na poziomie bytu empirycznego do prawdziwej egzystencji (zob. Sztobryn-Bochomulska 2016: 150–151). W podobnym duchu wypowiadał się Heidegger. Śmierć, kładąca kres wszelkiej potencjalności człowieka, nie oznaczała dla niego marności bytu ludzkiego, lecz stawała się najwyższym i ostatecznym świadectwem tego bycia (Heidegger 1996: 266). Heideggerowskie „bycie-ku-śmierci" przypomina, że jesteśmy śmiertelni, więc wyjątkowi, określeni niedającym się powtórzyć czasem. Dlatego życie bez śmierci, według Heideggera, nie byłoby pełne, a świadomość ta ma nas zmuszać do odnoszenia się do własnego bycia. Czynić życie zadaniem.

Odnoszenie życia do śmierci nie jest w tych koncepcjach filozofią umartwiania się. Należy je odbierać w kategorii napomnienia, nauki, która z jednej strony nie pozwala nam zapominać, że jesteśmy śmiertelni, a z drugiej pozwala dostrzec w niej nie tylko nadzieję, lecz przyczynę życia. Życia rozumianego nie tylko jako proces biologiczny, lecz również jako unikatową egzystencję, której człowiek – wbrew śmierci i dzięki śmierci – może nadać niepowtarzalny sens. Sedno tego przekonania oddaje również myśl Vladimira Jankélévitcha, który pisał o śmierci, że nobilituje ona życie, gdyż dzięki jej obecności nabiera ono sensu, rozmachu i energii, bo „to, co nie umiera, nie żyje" (2005: 19).

Człowiek współczesny, pozbawiony możliwości pożądanego uczenia się śmierci, potrzebuje zewnętrznego wparcia, które pozwoliłoby mu wykształcić w sobie adaptacyjny i proaktywny do niej stosunek. W obszarze edukacji podkreśla się konieczność zadbania o wszechstronny rozwój człowieka. Mówi się o wychowaniu estetycznym, fizycznym czy seksualnym. Podnosi się kwestie rozwijania kreatywności, samodzielności, odpowiedzialności itd. Wszystko to jest ważne. Kwestie ostateczne są jednak zazwyczaj pomijane. Jak zauważa Maria García zajmowanie się śmiercią powinno odbywać się na każdym poziomie edukacji. Za Vicentem Verdú cytuje ona: „nauczanie bez śmierci jest absolutną śmiercią nauczania, ponieważ niezajmowanie się tym, co najważniejsze, dyskwalifikuje każdą instytucję wiedzy"[8] (García 2013: 427).

Wprowadzenie edukacji tanatologicznej do codzienności wychowawczej wydaje się zadaniem niełatwym. Trudność tę widać również w krajach, które mogą pochwalić się dużo większym doświadczeniem w tym zakresie. K. J. Doka, pisząc o spuściźnie Hannelore Waas w dziedzinie *Death Education*, wskazał na pewną istotną kwestię. Mianowicie pokazał, że pomimo imponującego wzrostu zainteresowania „edukacją do śmierci", organizowania kursów czy programów nauczania

[8] Tłumaczenie własne.

w tym zakresie oraz powstawania ośrodków zajmujących się tematyką śmierci jest to nadal obszar, który nie jest związany z wydziałami czy kolegiami, pozostaje on przypisany do osób, które chcą się tym zajmować. W momencie, kiedy profesor odchodzi na emeryturę, taki program odchodzi wraz z nim (Doka 2015: 546). Wydaje się, że tą swoistą blokadą dla podjęcia tego permanentnego wyzwania edukacyjnego jest śmierć, mimo wszystko lęk przed nią i nieumiejętność odnalezienia się w tej tematyce. Warto więc myśleć o tanatopedagogice jako swoistej filozofii, która wprowadza człowieka przede wszystkim w dyskurs o życiu.

Tanatopedagogika ujmowana w kategoriach filozofii wychowania[9] miałaby więc na celu stawianie pytania o człowieka. Dzięki temu możliwe jest zbudowanie jego filozofii – człowieka śmiertelnego, ale świadomego tego faktu i niezaprzeczającemu mu, który realizuje swoje człowieczeństwo także w oparciu o doświadczanie fenomenu śmierci. Podstawowym zadaniem filozofii wychowania „jest przede wszystkim poszukiwanie, czy też odsłanianie sensu wychowania 'wbudowanego' w sens ludzkiej egzystencji" (Walczak 2006: 15). Przy czym zadanie to jest perspektywiczne i z jednej strony polega na poszukiwaniu tego sensu, z drugiej wytyczaniu go – „projektowaniu" (tamże). Rolą tanatopedagogiki analizowanej w perspektywie filozofii wychowania byłoby więc odsłanianie sensu ludzkiej egzystencji, która jest egzystencją ograniczoną. Pomoc w odnajdywaniu tego sensu, a jednocześnie wyposażenie człowieka w takie umiejętności, które pozwoliłyby mu, niezależnie od sytuacji życiowej, w jakiej by się znalazł, na zmianę tego sensu. Wykształcenie w jednostce gotowości do przeobrażania się, zdolnej do transgresji tworzyłoby ją otwartą i potrafiącą mierzyć się z własnym losem. Ujmowana w taki sposób tanatopedagogika ma szansę być nauką wykraczającą poza jej uproszczony odbiór, kojarzący się z edukacją do śmierci, gdy tymczasem sięga ona znacznie dalej, ku wizji wartościowego, świadomego życia. Edukacja ta powinna się opierać na dostarczaniu innych, niż te oferowane przez kulturę masową, wzorców śmierci. Powinna umożliwić poznanie tradycji i wierzeń związanych z umieraniem i śmiercią z własnego kręgu kulturowego, jak i innych cywilizacji. Pozwolić na poznawanie siebie i innych w oparciu o dialog, jak i poprzez wyrażanie myśli i ekspresję uczuć. Wspierać w przemianie duchowej[10], która „stanowi zwrotny punkt w procesie radzenia sobie z sytuacjami egzystencjalnymi" (Socha 2014: 11) i polega na zmianie w porządku systemu wartości, pozwala wygenerować nowy sens i pomaga inaczej spojrzeć na rzeczywistość. Wsparcie, jakiego możemy się spodziewać ze strony

[9] „Filozofia wychowania to jedna z subdyscyplin pedagogicznych, której podstawowymi celami są: filozoficzna analiza i interpretacja wychowania oraz wskazanie na jego metafizyczne, antropologiczne, etyczne, aksjologiczne (…) aspekty. Tak rozumiana filozofia stawia sobie za cel odpowiedź m.in. na pytania: czym jest wychowanie?, jakie są jego źródła i cele?, jak się przejawia w życiu człowieka? Pytania te pozostają w ścisłym związku (co stanowi o ich filozoficznym charakterze) z bardziej ogólnym pytaniem o człowieka, jego miejsce w świecie, stosunek do rzeczywistości, kryteria dobra moralnego, szczęścia itp." (Szudra-Barszcz 2019: 12).

[10] Duchowość uważa się za transcendentną sferę ludzką, która odpowiada za przekraczanie granic własnej egzystencji (Socha 2014: 13).

tanatopedagogiki na drodze filozoficznego namysłu nad własną egzystencją, stanowi dobry punkt wyjścia do głębokich wewnętrznych przemian, umacniania podmiotowości oraz jest zachętą do autokreacji.

Mając na uwadze fakt, że filozofia wychowania pozostaje w ścisłym związku z filozofią człowieka i dąży do jego zrozumienia jako „– struktury (…) określonego bytu, a zatem i podstawowych fenomenów jego istnienia" (Walczak 2006: 20), należy traktować tak rozumianą tanatopedagogikę jako edukację otwartą dla każdego. Pytanie o to, *kim jestem?* pojawia się już od najmłodszych lat i towarzyszy (towarzyszyć powinno) przez cały okres życia człowieka. To dzięki temu pytaniu możliwe jest poznanie siebie, weryfikacja stanu obecnego własnego ja i nieustanne pobudzanie do tego, by rozwijać siebie.

Model śmierci odwróconej charakteryzuje się między innymi tym, że chroni się dzieci przed bezpośrednim uświadomieniem sobie fenomenu śmierci, co nie wpływa korzystnie na ich rozwój (Sztobryn-Bochomulska 2020). Zatem wydaje się, że edukacja tanatologiczna jako pewna postać filozofii wychowania będzie odpowiednim sposobem na odkrycie przed najmłodszymi prawdy o życiu, którego ostatnim akordem jest śmierć. Edukacja tanatologiczna czy filozofowanie z dziećmi będą odpowiedzią na ich naturalną, a dziś tak źle zaspokajaną, potrzebę poznania prawdy o ludzkiej egzystencji, rozbudzą ich refleksyjność (Pobojewska 2019). Przesłaniem do tego, by jak najwcześniej rozpocząć kształtowanie właściwej postawy wobec śmierci, są też dane z badań M. Sękowskiego. Badacz ten wykazał, że „adolescencja jest szczególnym okresem życia, w którym unikanie myślenia i rozmawiania na temat śmierci jest – w przeciwieństwie do faz dorosłości – przystosowawczym mechanizmem radzenia sobie odzwierciedlającym siłę ego i konsolidację tożsamości" (Sękowski 2019: 119). Uzyskane wyniki autor ten traktuje jako wskazówkę dla pedagogów, aby w pracy z młodzieżą edukację tanatologiczną wprowadzać taktownie i z poszanowaniem ich naturalnej niechęci do podejmowania tego typu tematów (tamże: 114, 119). W tym kontekście bardziej słuszne wydaje się budowanie właściwej postawy już przed okresem dojrzewania.

Jedne z najnowszych badań dotyczących wpływu edukacji w zakresie świadomości śmierci na młodzież[11] (Testoni, Palazzo, de Vincenzo, Wieser 2020) pokazują, że jest on korzystny. Doświadczenia, jakie w czasie trwania badań zdobyli uczniowie, wpłynęły na nich kształtująco – zmieniając postawę wobec śmierci, ale również pod względem jakościowym w wymiarze podejścia do życia. Badani podkreślali takie walory kursu, w którym uczestniczyli, jak m.in.: otwarcie umysłu na kwestie życia i śmierci, które pozwala lepiej stawiać czoła życiu (tamże: 5); zrozumieć, że śmierć jest nieunikniona, jest „przystankiem" w życiu i należy się do niej przygotować (tamże: 5–6); pozwoliły im docenić życie i cieszyć się nim w sposób świadomy (tamże: 7). Ogólnie, jak podsumowali we wnioskach z badań autorzy, doświadczenie to wpłynęło na licealistów kształtująco i pozytywnie, wzmacniając ich egzystencjalnie.

[11] Udział w badaniach był dobrowolny.

Podobne pozytywne spostrzeżenia prezentuje María García, która wskazując na korzyści wynikające z edukacji tanatologicznej, wymienia m.in.: wpływ na rozwój pozytywnych postaw i wartości, poprawę umiejętności społecznych, otwarcie na dialog, uczy szacunku do różnorodności, promuje innowacyjność i kreatywność, tworzy obywateli zdolnych do adaptacji oraz rozwija empatię (García 2013: 434). Jak widać pozytywny wpływ edukacji tanatologicznej dotyczy nie tylko tych aspektów rozwoju człowieka, które kojarzyć można ze śmiercią, np. z jej oswojeniem, z większą akceptacją czy rozumieniem itp., ale przynosi ona bardziej zgeneralizowane korzyści w wychowaniu. Antonina Ostrowska, która podkreśla rangę zmian w postrzeganiu i przeżywaniu śmierci w wymiarze jednostkowym, uważa również, że przekładają się one na budowanie pozytywnych relacji społecznych z chorymi i umierającymi (Ostrowska 2016: 47). W trosce o chorych, umierających i najsłabszych odzwierciedla się poziom moralnego funkcjonowania danego społeczeństwa, a edukacja tanatologiczna rozwija wrażliwość na cierpienie drugiego człowieka (Testoni, Palazzo, de Vincenzo, Wieser 2020: 5).

Zakończenie

Dokonując podsumowania powyższych rozważań, trzeba stwierdzić, że człowiek nie uwolni się w pełni od lęku egzystencjalnego, jakim jest lęk przed śmiercią. Nienasilony jest konieczny, bo steruje naszym instynktem przetrwania. Zbyt duży lub wypierany może jednak wpływać niekorzystnie na nasze życie. Wsparciem w rozwoju i całożyciowej edukacji w kontekście bycia śmiertelnym może być tanatopedagogika, szczególnie w tym zakresie, w którym ujmowana jest jako filozofia wychowania. To, co warto uwypuklić, to interakcyjny charakter tanatopedagogicznej filozofii wychowania, który wydaje się być bardziej intensywny niż w jakiejkolwiek innej postaci wychowania. Przyczyną tego jest oczywiście sam przedmiot tanatopedagogiki – czyli śmierć i brak możliwości jej pełnego zgłębienia. Tę intensywność interakcyjności odbieram jako atut, pozwala ona bowiem na autentyczne zaangażowanie się w relację wychowawczą i wyzwala ona wspólne inspirowanie się w refleksji na temat życia i śmierci.

Biorąc pod uwagę współczesny stosunek człowieka do śmierci, wydaje się, że ważne jest, by stworzyć mu przestrzeń, w której będzie mógł on bezpiecznie i w klimacie subtelnego zrozumienia podejmować dyskusję na ten temat. Dyskusję, która uwolni go od powierzchowności ujęcia śmierci w popkulturze i otworzy przestrzeń do głębszego filozoficznego namysłu nad dialektyką życia i śmierci. Wszak „wychować człowieka mądrego, to wychować człowieka, który nie tylko potrafi żyć, zmieniać rzeczywistość, współdziałać z innymi, reprezentować uznane normy i wartości, ale także przygotowany jest do kresu swojego istnienia" (Fabiś, Fabiś 2014: 179).

Bibliografia

Ariès Ph. (1989) *Człowiek i śmierć*, tłum. E. Bąkowska, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.

Ariès Ph. (2007) *Rozważania o historii śmierci*, tłum. K. Marczewska, Warszawa, Oficyna Naukowa.

Binnebesel J. (2013) *Tanatopedagogika w doświadczeniu wielowymiarowości człowieka i śmierci*, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.

Binnebesel J. (2014) *Rozmowa z dzieckiem o śmierci. Kontekst pedagogiczno-terapeutyczny* w: *Porozmawiajmy o śmierci*..., B. Antoszewska, J. Binnebesel (red.), Olsztyn, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Binnebesel J. (2017) *Percepcja lęku przed śmiercią w kontekście Tanatopedagogicznej Relacyjnej Terapii Zastępczej*, Toruń, Wydawnictwo Naukowe UMK.

García Cantero M. F. (2013) *La educación para la muerte. Un reto formativo para la sociedad actual*, En Psicogente, 16 (30), s. 424–438.

Doka Kenneth J. (2015) *Hannelore Wass: Death Education – An Enduring Legacy*, Death Studies, 39, s. 545–548.

Fabiś A. (2011) *Śmierć w całożyciowym procesie uczenia się*, „Rocznik Andragogiczny", Warszawa–Toruń 2011, s. 131–144.

Fabiś A., Fabiś A. (2014) *Śmierć jako wyzwanie dla opiekunów i osób wspierających ludzi starszych* w: A. A. Zych, *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza, Wydawnictwo Stowarzyszenie Przyjaciół Domu Pomocy Społecznej „Pod Dębem".

Grzybowski P. (2009) *Praktyczne cele i aspekty kształcenia tanatologicznego pedagogów i nauczycieli* w: *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak (red.), Gdańsk, Fundacja Hospicyjna „Via Medica".

Heidegger M. (1996) *Przyczynki do filozofii*, tłum. B. Baran, J. Mizera, Kraków, Wydawnictwo Baran i Suszczyński.

Jankélévitch V. (2005) *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci*, tłum. M. Kwaterko, Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy.

Kolbuszewski J. (1997) *Problemy współczesnej tanatologii*, Wrocław, Wydawnictwo WTN.

Krakowiak P. (2009) *Podstawy kształcenia tanatologicznego wolontariuszy hospicyjnych w szkole* w: *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak (red.), Gdańsk, Fundacja Hospicyjna „Via Medica", s. 54–62.

Łukaszewski W. (2011) *Udręka życia*, Sopot, Wydawnictwo Smak Słowa.

Makselon J. (1986) *Psychologiczne aspekty lęku przed śmiercią*, „Anatlecta Cracoviensia", XVIII, s. 145–163.

Makselon J. (1988) *Lęk wobec śmierci*, Kraków, Polskie Towarzystwo Teologiczne.

Makselon J. (2009) *Teoretyczne podstawy edukacji tanatologicznej i kształtowania postaw wolontariackich w szkole* w: *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie* hospicyjnym, J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak (red.), Gdańsk, Fundacja Hospicyjna „Via Medica", s. 1–6.

Ostrowska A. (2016) *Przemiany postaw wobec śmierci*, „Medycyna Paliatywna w Praktyce", nr 10, 2, s. 41–47.

Pobojewska A. (2019) *Edukacja do samodzielności. Warsztaty z dociekań filozoficznych. Teoria i metodyka*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Sękowski M. (2019) *Postawa wobec śmierci w cyklu życia człowieka*, Kraków, Universitas.

Socha P. M. (2014) *Przemiana duchowa jako kluczowe pojęcie psychologii rozwoju człowieka*, „Psychologia Rozwojowa", t. 19, nr 3, s. 9–22.

Stochmiałek J. (2015) *Kryzysy życiowe osób dorosłych. Refleksje andragogiczne i edukacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.

Sztobryn-Bochomulska J. (2020) *Tanatos w literaturze dziecięcej i jego pedagogiczny wymiar*, Łódź, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Vovelle M. (2002) *Historia ludzi w zwierciadle śmierci* w: *Wymiary śmierci*, wybór S. Rosiek, tłum. M. L. Kalinowski, M. Ochab, T. Swoboda, Gdańsk, Słowo/obraz terytoria.

Zamarian A. (2015) *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci. Humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej*, „Studia z Teorii Wychowania", t. VI, nr 4 (13), s. 69–80.

Zamarian A. (2017) *Inwentarz Wzorca Śmierci Odwróconej – założenia teoretyczne i właściwości psychometryczne*, „Kultura i Edukacja", nr 1 (115), s. 133–150.

Ziemiński I. (2014), *Filozofia jako preparatio mortis* w: A. A. Zych, *Starość darem, zadaniem i wyzwaniem*, Sosnowiec–Dąbrowa Górnicza, Wydawnictwo Stowarzyszenie Przyjaciół Domu Pomocy Społecznej „Pod Dębem".

Źródła internetowe

Sztobryn-Bochomulska J. (2016) *Koncepcja egzystencji Karla Jaspersa jako przyczynek do refleksji nad codziennością wychowania*, „Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne", nr 1 (2), http://www.czasopismo.naukiowychowaniu.uni.lodz.pl/api/files/view/60517.pdf [dostęp: 20.11.2020].

Szudra-Barszcz A. (2019) *Filozofia wychowania Wojciecha Chudego*, „Kultura i Wychowanie", nr 15, https://pedagogika.pl/wp-content/uploads/2019/06/KiW15_SZUDRA-BARSZCZ.pdf [dostęp: 20.11.2020].

Testoni I., Palazzo L., Vincenzo de C. (2020) *Wieser M.A., Enhancing Existential Thinking through Death Education: A Qualitative Study among High School Students*, „Behavioral Sciences", Vol. 10, Issue 7, https://www.mdpi.com/2076-328X/10/7/113/htm [dostęp: 20.11.2020].

Walczak A. (2006) *W sprawie filozofii wychowania*, „Pedagogika Filozoficzna on-line", nr 1, http://pedagogika-filozoficzna.eu/wp-content/uploads/2017/12/3-Walczak-10-25-pf_06.pdf [dostęp: 20.11.2020].